

Poziční generátor a měření sociálního kapitálu v egocentrické síti*

Jiří Šafr^{**}

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

The position generator and measurement of social capital in an egocentric network

Abstract: *The Position Generator (PG) represents one method of measuring egocentric social networks, and key facets of social capital. Respondents are asked if they know a person from a list of jobs that have different social status. The Social Distance Survey (2007) fielded a Czech version of the PG which examined 18 jobs and investigated the strength and duration of ties, and gender of contacts. In this article, we first compare distributions obtained from the PG with the same occupations in population (egos) and from the name generator. Second, measures of social capital were computed. These include extensity, upper reachability, range and an aggregate index called 'Access Social Capital.' There are also estimates of lower reachability, mean and total status in a network. In addition, new measures are introduced such as (a) 'average status combined with status range' which reflects the "double advantage in networks", (b) gender and strength of tie diversity, (c) relative measures of gender/ status congruence, and (d) inductive scales measuring access to high and low status professions. Validity of selected social capital measures is assessed using regression models that are operationalised with key socio-demographic variables, and indicators that measure the ethnic and educational diversity within ego networks. These models reveal that differences in the stock of social capital are primarily influenced by education, ISEI (an occupation status), and employment status. The most important relation is in between an ego's status and a mean network ISEI score, upper reachability, and their interaction. This finding implies that these network measures best capture the concept of hierarchically ordered social resources. The validity of the PG is also assessed using a correlation analysis of the effects or outputs of the social network, i.e. income, job mobility, social trust, life satisfaction, and tolerance of ethnic groups. The article concludes with a comparison with other egocentric social network techniques and recommendations for further work.*

Keywords: *egocentric social networks, social capital, position generator, network measures*

Data a výzkum - SDA Info 2009, Vol. 3, No. 2: 211-240.

(c) Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2009.

* Tento článek vznikl s podporou výzkumného projektu „Sociální distance ve stratifikačním systému ČR“ GA AV ČR, reg. č. KJB700280603), a „Zdroje dat, výzkum standardů, kvality dat a metody harmonizace dat pro mezinárodní sociální komparativní výzkum a integraci do sítě CESSDA“ (MŠMT, reg. č. LA09010). Rád bych poděkoval Lumíru Gatnarovi za pomoc při konstrukci Indexu statusové kongruence a Martinu Vávrovi a Petrovi Daňkovi za pomoc s redakcí textu.

** Veškerou korespondenci pošlete na adresu: PhDr. Jiří Šafr Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jiri.safr@soc.cas.cz

Sociální sítě utváří prostor, v němž získáváme přístup k různým formám zdrojů – souhrnně bývají označovány jako sociální kapitál. Zjednodušeně řečeno, sociální kapitál odkazuje ke spojením uvnitř a mezi sociálními sítěmi, pozicemi v nich a zdroji, které zprostředkovávají [Burt 2005]. Síťe a jejich vlastnosti představují tzv. strukturální dimenzi sociálního kapitálu, jinou dimenzi – kulturní, které se zde nevěnujeme – tvoří důvěra a normy reciprocity [podrobněji viz Šafr, Sedláčková 2006]. Míra diverzity osobních kontaktů nám poskytuje informaci o stupni sociální heterogenity uvnitř jednotlivých sítí. Zkoumání podobnosti resp. odlišnosti v sociálních okruzích je pro sociologii klíčové: na jedné straně ukazují na uzavřenost společnosti (či její určité části), na straně druhé představují zdroje tedy sociální kapitál dostupný jak jedincům, tak i kolektivně všem členům komunity. Při jeho měření se uplatňují dva hlavní přístupy. První, označit jej můžeme jako *topologický*, zkoumá tvar, strukturu sítě a pozici jedince v ní nejčastěji s použitím dat o úplné sociální síti.¹ Druhý přístup je zaměřený na kontakty a sleduje především *vlastnosti aktérů v síti* (ty chápeme právě jako zdroje), které se vyskytují v tzv. egocentrických sítích jednotlivých lidí. Dále je třeba odlišit dvě formy individuálního sociálního kapitálu [Lin 2001]: *dostupný* (accessed social capital), jako potenciál skrývající se v sociální síti jedince, a *mobilizovaný* (mobilized social capital), představující vazby již dříve aktivované v rámci určitého jednání (např. při hledání práce). Metoda, kterou se budeme zabývat v této stati, je odvozena z druhého přístupu, sledujícího vlastnosti v síti jedince, přičemž z hlediska formy se jedná o jeho dostupný sociální kapitál.

Výzkum sociálních sítí je vždy komplikovaná a náročná záležitost. Zkoumat síť lze i u běžné „velké“ populace, kde se jedinci navzájem neznají, a to tak, že zjišťujeme charakteristiky sociálního okolí respondentů (např. přátel) prostřednictvím výpovědi jich samotných. Cílem tohoto článku je představit metodu mapující jedincovu egocentrickou síť – poziční generátor spolu s měřítky zakotvených zdrojů v síti, tj. sociálního kapitálu, jak tradičními, tak některými novými. Chceme také zhodnotit možnosti aplikace této metody v českém prostředí.

Egocentrické sítě a metody jejich měření

Existují tři hlavní techniky měření sociální heterogenity v egocentrických sítích použitelné v běžných reprezentativních výzkumech velkých (národních) populací: (a) jmenné, (b) poziční a (c) zdrojové generátory. Jmenný generátor (JG) představuje nejstarší a nejrozšířenější metodu. V principu necháme respondenta uvést křestní jména blízkých přátel, ptáme se tak vlastně v první řadě na jejich počet, poté následují otázky na jejich sociodemografické charakteristiky a okolnosti vztahu s nimi (pohlaví, věk, vzdělání, profese, náboženská orientace, náplň kontaktu, jeho intenzita apod.). Zpravidla bývá počet jmen omezen na pět. Často jsou kontakty sledovány odděleně v různých doménách (multiple name generators) jako práce, zábava, politické aktivity, emocionální či praktická podpora (k této metodě

¹ Připomeňme, že z hlediska měření rozlišujeme dva druhy sítí. „Úplná sociální síť“ (uzavřená) je maticí vztahů reprezentujících celý sociální systém, kde osoba A informuje o osobě B, B informuje o A atd. „Osobní egocentrická síť“ je rekonstruována pouze z výpovědi respondenta, který sám informuje například o svých přátelích.

viz [Marsden 1987], aplikace v rámci sociální stratifikace u nás [Šafr 2008]). Jeho zjednodušenou variantu představuje tzv. generátor počtu kontaktů (number generator), kdy se pouze ptáme na počet přátel – nejčastěji v doménách sousedství, práce a jinde, případně – pro slabé vazby – s kolika lidmi jedinec udržuje kontakt. V tomto článku se budeme dále věnovat novější metodě (a výsledkům aplikace její české verze) – metodě pozičního generátoru (Position Generator), která je u nás doposud v podstatě neznámá. Logiku měření sociální sítě obrací: ptáme se na to, zda jedinec má kontakty na někoho z nabízeného seznamu strukturních pozic, nejčastěji reprezentovaných jako profesní kategorie s odlišnou mírou statusu. Na podobném principu pak funguje i generátor zdrojů (Resource Generator), v němž se ovšem ptáme nikoliv na statusové pozice, ale přímo na dostupnost konkrétních sociálních zdrojů, tj. na kontakty schopné poskytnout určitou službu či pomoc v oblastech různého charakteru, jako je například právní porada, půjčení peněz, hlídání dětí, emocionální opora [viz van der Gaag, Snijders 2005].²

Jak poziční generátor funguje?

Poprvé byl poziční generátor použit v roce 1975 ve výzkumu zkoumajícím vliv sociálních zdrojů při hledání práce v metropolitní oblasti státu New York [Lin, Dumin 1986]. K rozvoji jeho použití dochází teprve v poslední době v souvislosti s rozšířením zájmu o měření strukturní dimenze sociálního kapitálu, v němž je kladen důraz především na slabé vazby a topologické pojetí (byť v PG přímo o topologický přístup nejde, nezjišťujeme totiž vzájemné propojení mezi kontakty). PG byl dále také použit například v Číně [Lin 2000; Lin, Fu, Chen 2008] a Taiwanu [Lin, Fu, Hsung 2001], Nizozemí [van der Gaag 2005a; van der Gaag, Snijders, Flap 2010], bývalém Východním Německu [Völker, Flap 1999] a Maďarsku [Angelusz, Tardos 2001] (pro další země jako Chile, Itálie, Japonsko či Mongolsko viz [Lin, Erickson et al. 2008]).³

Jak poukazuje jeden z vynálezců a propagátorů pozičního generátoru, americký sociolog Nan Lin, tato metoda se zaměřuje na obecné *pozice* v sociální hierarchii, zatímco jmenný generátor reflektuje spíše postavení *individuálních aktérů* v této hierarchii. V důsledku toho je PG vhodným nástrojem k měření dostupnosti cenných zdrojů v sociální síti – sociálního kapitálu [Lin, Fu, Chen 2008: 5–6], ať už se jedná o praktické služby, socioekonomický status či o symbolický kapitál v podobě prestiže. Naproti tomu jmenný generátor je vhodný pro identifikaci tzv. významných druhých v síti, zjišťování propojení egocentrické sítě s jinými aktéry (v konkrétních doménách), jejich vlastností, v obecné verzi nicméně neříká mnoho o tom, zda a nakolik je jedinec potenciálně napojen na rozmanité pozice ve společenské hierarchii a jaký má tedy dostupný sociální kapitál.⁴

2 Překlad původní holandské verze s 30 položkami lze nalézt v [Šafr, Sedláčková 2006]; výsledky aplikace v ČR krátce přibližuje J. Häuberer [2008].

3 Přehled výzkumů používajících Poziční generátor lze nalézt na: http://www.xs4all.nl/~gaag/work/PG_studies.doc.

4 Pochopitelně právě pomocí jmenného generátoru lze zkoumat tzv. mobilizovaný sociální kapitál [Lin 2001: kap. 6], kupříkladu zjišťováním statusu osoby, která jedinci pomohla získat práci.

V pozičním generátoru je respondent tázán, zda zná osobu zastávající určitou společenskou pozici. Většinou se používají různá zaměstnání, může ale také jít například o funkce s mocenskými či rozhodovacími pravomocemi. Aby se získaná data vyznačovala dostatečnou variací, je třeba mít ve vzorku alespoň 15 pozic (původní verze jich obsahovala 20 a sledovala je v jednotlivých vazbách odděleně [Lin, Dumin 1986]). PG nezkoumá skutečnou, ale spíše jakousi hypotetickou síť, jedinec může mít mobilizovatelné kontakty na profese statusově velmi podobné těm v seznamu, ty však zrovna zastoupeny nebudou. Výchozím předpokladem je, že kontakt na určité pozice v profesní struktuře zprostředkovává dostupnost sociálních zdrojů (zejména skrze povolání s vysokou prestiží), a proto pro validní měření je třeba pečlivě vybrat profesní kategorie tak, aby odrážely odlišnou míru socioekonomického statusu či prestiže. Lze uvažovat i o přidání skupin povolání specificky zaměřených na určitou část populace (např. genderově typické profese) [Lin, Fu, Chen 2008]. Dále se zjišťují i některé další atributy, jako je síla vazby odvozená nejčastěji na základě toho, zda se jedná o přibuzenství, blízké přátelství či známost, alternativně pak úrovní důvěrnosti vztahu nebo délkou kontaktu, a případně také gender osoby. Tyto informace pak slouží jako základ pro více-rozměrné měřítko sociálního kapitálu odvozeného z kulturních a ekonomických zdrojů dostupných v síti té které osoby.

Data a česká verze pozičního generátoru

Egocentrické sítě byly předmětem výzkumu Sociální distance, který se uskutečnil na konci roku 2007. Data jsou reprezentativní pro populaci ČR starší 18 let (N = 1197). Dotazník obsahoval mimo jiné jak generátor jmen, tak poziční generátor.⁵ Použitá verze pozičního generátoru měla podobu baterie otázek uvozené výrokem (viz přílohu A.1):

Ukážu Vám seznam profesí a povolání. U každé profese mi prosím řekněte, zda znáte někoho blízkého (tj. někoho, s kým si např. tykáte), kdo v takové pozici pracuje? Pokud znáte více takových lidí, uveďte toho, s kým se znáte nejdéle. Jak dlouho se s tímto člověkem znáte? Jaký je Váš vztah s tímto člověkem? Jakého je pohlaví?

Respondenti postupně uváděli, zda znají někoho v profesní pozici ze seznamu osmnácti zaměstnání (viz tabulku 1), jež byla náhodně seřazena. Následovaly další otázky na délku vztahu a pohlaví dané osoby.⁶ Zde se česká verze PG od zahraničních (Holandsko, Taiwan, USA) liší ve dvou ohledech. Zaprvé, v případě, že respondent zná u dané pozice více lidí, tak náš PG zaznamenává obdobně pouze nejsilnější vazbu, k jejímu určení ale nedochází na základě ordinální míry:

5 Informace o výzkumu lze nalézt na internetové stránce <<http://www.socdistance.wz.cz>> a v [Šafr 2008].

6 Verze dotazníku pro pilotáž obsahovala ještě i otázku na sílu vazby z emočního hlediska: „Jak blízko máte k tomuto člověku? škála 1=daleko (citově) 10=blízko. Výsledky (vzorek cca 30 studentů FHS, převážně ženy) ukázaly na mizivou varianci, kdy převažovala nejvyšší hodnota, proto byla tato otázka z důvodu úspory času z finální verze vyřazena. Zkušenost ukazuje, že lepší by bylo zjišťovat frekvenci kontaktů, např. za rok, resp. jejich kvalitu/intenzitu (potkávání se v práci vs. vzájemné navštěvování).

příbuzenství – přátelství – známost, ale dle délky známosti (dále uvidíme, že tyto dvě míry se překrývají: příbuzenské vazby trvají déle).⁷ Zadržím, výzkum rovněž zjišťoval pohlaví kontaktu (většina zahraničních verzí PG tuto stránku opomíjí), neboť struktura sítě a sociálního kapitálu se vyznačuje genderovou specifičností [viz Erickson 2004a,b]. Oba parametry – délka známosti a pohlaví kontaktu – představují podle našeho názoru významnou inovaci nástroje: jednak je možno alespoň částečně měřit síť retrospektivně do minulosti (údaj podstatný např. pro úlohu vlivu sociálního kapitálu na mobilitu), jednak genderová heterogenita umožňuje sledovat nevertikální dimenzi sociálního kapitálu (významné např. pro otázky emocionální opory).

Výběr profesních kategorií byl veden dvěma důvody: pokrýt co nejširší spektrum profesí z hlediska socioekonomického statusu při současném zachování alespoň určité srovnatelnosti se zahraničními verzemi PG a škálami hodnotícími společenskou užitečnost profesí resp. sociální distance vůči nim (míru ochoty k interakci), které byly v jiné části dotazníku [viz Šafr, Häuberer 2008]. Při značném zjednodušení můžeme říci, že ve vzorku profesí nepatrně převažují povolání typická spíše pro muže. Zaměstnanecké pozice v seznamu se liší v hodnotě mezinárodního indexu socioekonomického statusu ISEI. Tato škála je vysoce korelována s prestiží zaměstnání (v našem souboru ISEI a SIOPS $R = 0,87$), což znamená, že v moderní společnosti jsou ekonomické a symbolické zdroje vázané na profesi navzájem úzce spjaty.⁸ Použitý vzorek profesí pokrývá vesměs celé rozpětí ISEI (16 až 90): Nejnižší hodnotu 16 reprezentuje profese uklízeče/ky, nejvyšší zastupuje lékař (88). Průměrná hodnota ISEI vybraných profesí 47 nepatrně převyšuje průměr ISEI v populaci (40).

Nad rámec hlavního výběrového souboru bylo provedeno 30 strukturovaných rozhovorů (v Praze a Ostravě), které byly nahrány, což umožnilo zjistit délku trvání dotazování baterie otázek, jakož i nepřímou kontrolu validity použitých nástrojů, neboť respondenti byli vyzváni, aby jednotlivé otázky komentovali a vyjádřili se, zda a jak jim rozumí.⁹ Průměrná délka dotazování pro 18 profesí není překvapivě příliš dlouhá, jednalo se přibližně o 4 minuty (min 2:40, max 9 min.). To jasně potvrzuje, že PG je technika vhodná pro začlenění do běžných dotazníkových šetření [srovnej Erickson 2004a]. Ze zaznamenaných výpovědí lze usuzovat také na reliabilitu a potažmo validitu PG: respondenti otázky bez problémů rozu-

7 Původní verze PG zjišťovala každou vazbu zvlášť. Znění otázky bylo: „Zde je seznam povolání (instrukce tazatel: předložte kartu). Podívejte se prosím na tyto profese a řekněte mi, zda někdo z vašich příbuzných má takové povolání? ... A co vaši přátelé? ... Máte takové blízké přátele? ... A lidé, které znáte, ale vidáte je pouze zřídka. Mají vaši známí nějakou z těchto profesí?“ [Lin, Dumin 1986: 372]

8 Některé zahraniční studie používají v analýzách dat z PG pro jednotlivé profesní kategorie prestiž povolání [např. van der Gaag 2005a; Lin, Fu, Hsung 2001], vzhledem k vysoké korelovanosti můžeme oba koncepty považovat za víceméně stejné.

9 Zajímavý je komentář k jednotlivým variantám vazeb, např. jedna respondentka uváděla u slabé vazby – známý: „je to kámoška mého kamaráda“, jiný respondent pak uvedl, že se jedná o „souseda“. Tyto výpovědi jsou plně v souladu s konceptem slabých vazeb [Granovetter 1973].

Tabulka 1. Poziční generátor: základní popisné statistiky: socioekonomický status profesí, procento kontaktů, pohlaví a průměrná délka známosti; podíl profesí mezi respondenty a jejich přáteli (jmenný generátor)

	ISEI	kontakt celkem	příbuzný	kamarád	známý	pohlaví (% mužů)	prům. délka známosti *)	% mezi respondenty	% mezi nejlepšími přáteli**)	% mužů mezi respondenty
Lékař	88	40,5	6,9	8,7	24,9	46,2	15	0,2	0,6	50,0
Právník	85	24,1	4,8	7,2	12,2	62,3	13	0,2	0,6	100,0
Programátor	71	29,2	7,1	12,3	9,9	93,7	10	0,8	4,3	90,0
Ředitel velkého podniku	70	17,5	3,8	5,1	8,7	87,1	15	1,8	3,1	42,9
Učitel ZDŠ	66	44,7	9,9	14,2	20,6	12,9	16	1,3	1,4	12,5
Zdravotní sestra	51	59,8	18,0	17,5	24,4	2,9	15	2,8	3,7	2,9
Mzdová účetní	51	43,7	10,0	12,9	20,8	6,9	13	3,3	3,1	0,0
Sekretářka	51	37,5	9,9	15,1	12,4	9,1	13	2,3	3,8	0,0
Policista	50	38,2	6,9	12,7	18,5	92,1	12	0,6	1,7	100,0
Majitel/ved.obchodu	49	40,4	7,7	12,8	20,0	39,0	12	0,5	0,4	33,3
Automechanik	34	55,5	11,4	23,2	20,8	97,3	13	2,1	6,9	100,0
Číšník/servírka	34	55,4	9,4	24,1	21,9	53,5	11	1,6	3,3	42,1
Řidič náklad. auta	34	48,3	12,6	18,1	17,5	97,1	14	3,4	11,9	100,0
Truhlář	33	36,5	7,8	13,8	15,0	97,5	15	1,6	2,5	94,7
Prodavačka	25	57,3	14,9	19,0	23,1	6,7	13	4,8	9,9	12,1
Dělník v továrně	24	61,2	17,8	26,1	17,2	67,8	18	9,9	12,7	45,8
Nekv. staveb. dělník	21	30,2	4,8	11,4	14,0	92,3	14	1,9	1,3	95,7
Uklízečka/uklízeč	16	37,3	7,8	9,3	20,2	4,0	14	1,5	5,3	5,6

Zdroj: Sociální distance 2007. N Listwise = 1193.

Poznámky: PG zaznamenává pouze silnější vazby, tj. kontakty s delší dobou trvání. *) Délka průměrné známosti je uvedena v letech. **) Celkový výskyt kontaktu mezi třemi nejlepšími přáteli (jmenný generátor).

měli všichni stejně, neboť znalost profesních kategorií a kontakty na ně se týkají jejich každodenního života.¹⁰

Základní popis známosti s 18 sledovanými profesními kategoriemi uvádí tabulka 1, v níž jsou pozice seřazeny podle socioekonomického statusu. V tomto případě díky způsobu dotazování dosahuje počet platných odpovědí pro celou baterii 1193 případů. Nejprve se omezíme na celkový kontakt, kdy uvažujeme všechny vazby společně: rodina, přátelství a známí. Nejdostupnější jsou ty, které jsou často zastoupeny v populaci (dělník v továrně, prodavačka, řidič). Nejméně kontaktů respondenti udávali na profese, které jsou jednak méně obvyklé a jednak je charakterizuje vysoká prestiž, odbornost a postavení v řízení (obecně socioekonomický status), například počítačový programátor, právník nebo vysoce postavený manažer velké firmy.

Nyní přistoupíme k porovnání kontaktů s odlišnou silou vazby, rozboru v literatuře často opomíjenému (uvedeny jsou rovněž v tabulce 1). Je ovšem třeba mít na paměti, že zde je vzájemné srovnání omezeno, neboť použitá nejběžnější verze PG nezjišťuje jednotlivé vazby odděleně, ale zaznamenává pouze nejsilnější z nich (v české verzi dle délky známosti). Důvodem zde byla ekonomie dotazování: zjišťovat každou formu vazby zvlášť by znamenalo v podstatě ztrojnásobení délky dotazování. Vychází se při tom z předpokladu, že sociální zdroje lze lépe aktivovat v silnější formě vazby [Lin, Li, Hsung 2001].

Předně, silnější vazby – jak je definuje PG – se vyznačují větší délkou známosti: v rodině v průměru 20 let, mezi přáteli 13 a mezi známými 11 let. Rodinné vazby trvají déle a lze tudíž v jejich rámci předpokládat efektivnější mobilizaci zdrojů. Se silou vazby ovšem klesá četnost kontaktů: v průměru je jejich dostupnost dosažena v 9,5 % v rámci rodiny, v 14,6 % mezi přáteli a v 17,9 % mezi známými. Z hlediska validity a užitečnosti PG je důležité, že jsou všechny rozdíly v četnosti kontaktu v podstatě vždy ve prospěch slabší vazby.

Sociologicky podstatná je zejména nejslabší z vazeb – známost, neboť podle hypotézy o síle slabých vazeb [Granovetter 1973] platí, že slabé vazby vedou ke vzniku tzv. mostů, které přivádí jedince do odlišných sociálních okruhů, v nichž mohou získávat užitečné nové informace (např. při hledání práce), než by získávali v blízkých okruzích, v nichž převažují navzájem podobné kontakty (princip homophily). Drtivá většina aplikací pozičního generátoru [např. Lin, Fu, Hsung 2001; van der Gaag 2005a] používá pro výpočet agregovaných měřítek pouze data odvozená z celkové vazby (jedno, o jaký typ se jedná), protože měření je omezeno výše zmíněnou preferencí nejsilnější vazby (zde danou délkou známosti) i určitou potřebou výsledky zjednodušit – v principu zjišťujeme sociální kapitál jako sumu všech zdrojů v síti. Nicméně zkoumat vzájemnou strukturu známosti profesí v jednotlivých vazbách odděleně je sociologicky navýsost produktivní, neboť podle našeho názoru poziční generátor nemusí být pouze nástrojem pro měření sociálního kapitálu, ale také metodou zkoumající míru uzavřenosti sociální struktury (k distribuci hlavních měřítek sítě v jednotlivých typech vazeb viz [Šafr 2009]).

10 Na bezproblémovost dotazování pomocí PG poukázala již pilotáž dotazníku, provedená se studenty FHS.

Porovnání struktury četností PG s jinými údaji o profesní struktuře

Jednou z možností posouzení kvality měření PG je porovnat dosaženou strukturu kontaktů s údaji o výskytu srovnatelných povolání v populaci. Předpokladem tohoto srovnání je reciprocita výběru (zde na úrovni sociálních kategorií vymezených profesemi, neboť výzkum nesleduje celé uzavřené sítě). Je třeba připomenout, že v pozadí ochoty vybrat si přátele – a pochopitelně i uvádět je v sociologickém výzkumu –, působí mechanismus prestiže: lidé mají tendenci preferovat (uvádět) povolání mezi svými přáteli či partnery, která jsou společensky ceněna (viz [Šafr, Häuberer 2008], kde je převládající princip prestiže dokumentován pomocí subjektivních distancí na stejném vzorku profesních kategorií). Nicméně zkreslení efektem prestiže při uvádění kontaktů jak v PG, tak i JG je zjevně mizivé.¹¹ Pokud nemáme údaje z cenzu, pak lze provést alespoň omezené srovnání prostřednictvím dat získaných od respondentů samotných. Porovnání uvádí druhá část tabulky 1. Vzhledem k omezenosti prostoru stati se omezíme pouze na hlavní zjištění (detailněji viz [Šafr 2009]). Pokud vezmeme v úvahu rozložení přibližně stejných osmnácti kategorií profesí z PG v populaci respondentů, pak platí, že celkově je struktura v PG víceméně podobná (pořadová korelace RC = 0,59), a to včetně rozdělení podle genderu (RC = 0,86).

K dispozici je také nepřímé porovnání kategorie „kamarád/přítel“ s výsledky jmenného generátoru. Odlišná koncepce obou metod neumožňuje posoudit reliabilitu, neboť v PG lze uvést u každé profese pouze jednoho zástupce, zatímco u JG teoreticky až tři. Srovnání je proto pouze přibližné a to ve smyslu relativních rozdílů výskytu mezi jednotlivými profesemi naměřených paralelně oběma metodami. Výsledky v tabulce 1 ukazují, že PG v kategorii „kamarád“ u všech profesí udává více kontaktů. Zkušenosti ze zahraničních výzkumů ukazují, že sama technika PG vede k vyvolání podnětů v paměti. Tuto vlastnost PG lze považovat za podstatnou výhodu, zejména jde-li o mapování širší sítě a slabých vazeb. Oproti jmennému generátoru, kde má jedinec volbu, koho ze svých nejbližších přátel uvede, PG tuto skutečnost alespoň z části předchází nabízením seznamu pozic.¹²

Na základě údajů o kontaktech na profesi získané pomocí PG jsou konstruována různá měřítka ego-sítě resp. sociálního kapitálu. Tradičně se používají indikátory, které reprezentují potenciální dostupnost zdrojů, odvozené ze základních parametrů sledovaných v analýze sociálních sítí. Zatímco diverzita kontaktů z hlediska socioekonomického statusu či prestiže povolání je považována za sociální kapitál, pak poněkud odlišnou kategorií představují míry heterogenity

11 Hodnota ISEI je totiž navzájem vesměs podobná: 40 v populaci (mezi respondenty), empiricky dosažená v PG 44 (přičemž je třeba vzít v potaz, že již samotná konstrukce PG nadhodnocuje v průměru ISEI na 47) a 41 pro prvního přítele ve JG.

12 Největší rozdíl, kdy PG uvádí více kontaktů, je u profese číšník/servírka, nejmenší v případě ředitele podniku, což by mohlo nepřímo ukazovat na určitý, byť nepatrný, vliv mechanismu prestiže při volném jmenování přátel ve JG. Rozdíly výsledků mezi oběma technikami je ovšem třeba brát s rezervou také proto, že přiřazení k odpovídajícím profesním kategoriím ISCO je v některých případech nejednoznačné (např. dělník v továrně zahrnuje kategorie hl. tříd ISCO 7 až 9).

odvozené z horizontálního postavení ve společenské struktuře, zde jde o genderovou různorodost v síti.¹³ Použit lze také indikátory, které jsou odvozeny ze struktury dat PG samotných (na základě vzorců vnitřních distancí jednotlivých profesních kategorií) – van der Gaag [2005a] je nazývá induktivní měřítka, zatímco předchozí míry označuje jako deduktivní. Za důležité považujeme ještě uvést třetí skupinu měřítek egocentrických sítí, kterými jsou míry *relativní*, v nichž sledujeme podmíněné postavení ego vůči svému sociálnímu okolí, jako např. index statusové kongurence v ego-síti reprezentující rozdíl mezi postavením respondenta (ego) a jeho kontaktů v síti (alter).

Tradiční „deduktivní“ měřítka sociálních sítí a sociálního kapitálu: rozsah, nejvyšší dosažitelný status a statusové rozpětí

Nejčastěji se používají tři klíčové indikátory egocentrické sítě, které reprezentují potenciální dostupnost sociálního kapitálu [Lin, Fu, Hsung 2001; Lin, Fu, Chen 2008]: (1) *rozsah* (Extensivity) představuje celkovou sumu pozic, ke kterým má respondent přístup, odráží velikost sítě; (2) *nejvyšší dosažitelnost* (Upper Reachability), tedy nejvyšší sociální status známý respondentovi; a (3) *statusové rozpětí* (Range), zde jde o rozdíl mezi nejvyšším a nejnižším sociálním statutem v rámci sítě. K těmto tzv. deduktivním mírám lze ještě přiřadit nejnižší dosažitelný status a průměrný či celkový součet hodnot statusu/prestiže v síti. Používá se též celková míra označovaná jako *dostupný sociální kapitál*, zkonstruovaná z prvních tří ukazatelů sítě [Lin, Fu, Hsung 2001] (viz dále).

Sociologicky relevantní otázkou pak je, zda se tato měřítka rozdělení sociálního kapitálu ve společnosti nějak významně liší. Indikátory jsou konstruovány nejčastěji pro celkový kontakt, tj. pro všechny druhy vazeb dohromady. Vzhledem k omezenosti prostoru stati uvádíme údaje pro odlišnou sílu vazby pouze u nezákladnější míry rozsahu sítě a nejvyššího/nejnižšího dosažitelného statusu. Rovněž nepopisujeme rozdíly podle sociodemografických charakteristik, zde čtenáře odkazujeme na podrobnější studii [Šafr 2009]. Odlišné hodnoty měřítek sociální sítě a jejich distribuce ve společnosti podle strukturního postavení a životního cyklu – a tedy i otázka validity konceptu PG – budou dokumentovány pouze u rozsahu sítě a pro celkové měřítko dosaženého sociálního kapitálu ASC (viz dále).

Začneme tou nejjednodušší a nezákladnější informací, kterou nám může PG poskytnout, *rozsahem*, tj. velikostí hypotetické sítě jedince (network size nebo také number of positions accessed). Ač neměříme velikost skutečné sítě, ale pouze dostupné kontakty ze vzorku společenských pozic, lze se domnívat, že takto získaná informace je oproti generátoru počtu (kde má respondent vyjádřit velikost své sítě přímo v číselném údaji) výrazně reliabilnější, navíc přináší také relevantní údaj o velikosti slabých vazeb.¹⁴ B. Ericksonová [2004a] dokonce uvá-

13 Poziční generátor neumožňuje měřit tradiční míru *hustoty sítě* (míra, do jaké se alter v síti znají navzájem).

14 Pochopitelně, že ideální formou posouzení reliability resp. validity z hlediska měření rozsahu sítě by bylo porovnání s výsledky generátoru počtu kontaktů. Data, kde by byly

dí, že pokud použijeme v PG seznam profesí, u nichž známe početní zastoupení v populaci (např. z cenzu), pak je možno provést odhad velikosti sítě jedince.

V průměru dosahuje počet kontaktů v PG 7,6 (se směrodatnou odchylkou StD 3,7), rozdělíme-li velikost sítě podle síly vazeb, pak příbuzenství se podílí na přístupu k pozicím v síti 22 %, přátelství 35 % a největší podíl má nejslabší vazba – známost se 43 % kontaktů. Zdůraznit je třeba, že použitá verze PG zaznamenává u té které profese pouze nejsilnější vazbu (nejdéle trvajícím, což většinou preferuje příbuzenství na úkor ostatních). Velikost sítě mužů a žen se neliší, pouze v případě přátelství mají muži síť nepatrně širší (2,8; zatímco ženy 2,4; t-test sig. 0,001). Podstatné odchylky lze ovšem nalézt v případě věku (s výjimkou rodinných vazeb, kde je velikost na věku logicky nezávislá): největší síti se vyznačují věkové kategorie 35–44 let (8,5) a 25–34 let (8,2), nejmenší je u nejmladší kohorty do 24 let (6,8) a u respondentů nad 65 let (6,2). Zajímavé je, že pro ženy dosahuje vrchol velikosti sítě v přátelských vazbách ve věku 25–34 (neplatí to ovšem pro známost), což zřejmě souvisí se založením rodiny, zatímco u mužů se dále zvyšuje ještě i v kohortě 35–44. Obecně platí, že naše osobní síť se mimo rodinné vazby rozšiřují s rostoucím věkem. Jak stárneme, setkáváme nové a nové lidi, navíc staré kontakty často zůstávají. Ale jen do určitého bodu. V případě celkového rozsahu sítě, tedy všech vazeb, je patrné, že vliv životního cyklu má svůj limit, s odchodem do důchodu (zhruba od 60 let věku) se začíná velikost sítě zmenšovat (výjimkou jsou rodinné vazby). Starší lidé se stahují zpět do společenského okruhu omezeného především na rodinu, a rozsah jejich sítě tedy klesá.

Nejvyšší dosažitelnost. V průměru mají respondenti kontakt k nejvyššímu socioekonomickému statusu na úrovni ISEI 72. K úplně nejvyšší sledované hodnotě statusu z nabízených pozic (ISEI 88) se dostalo 41 % respondentů. Tento na první pohled poněkud překvapivě vysoký podíl je způsoben tím, že se jedná o kontakt na mezi známými poměrně často uváděnou profesi lékaře (24,9 %; zatímco v rodině pouze v 6,9 %, resp. 8,7 % mezi blízkými přáteli). Vysoký výskyt znalosti této profese v okolí je poněkud zarážející, vezmeme-li v úvahu, že se mělo jednat i v případě kontaktu na úrovni známosti o situaci, kdy si lidé navzájem tykají. Nicméně z některých nahrávek 30 rozhovorů, kde respondenti komentují znalost profesí, vyplývá, že se zřejmě nejedná o chybu způsobenou tím, že by tazatel nečetl instrukci o intimitě vztahu. Pokud ponecháme stranou kontakt s lékaři, přístup k nejvíce prestižním profesím, jakou je například právník (druhá nejvyšší zaznamenaná pozice po lékaři), značně klesá. Mezi dotazovanými znal právníka méně

k dispozici údaje z obou typů generátorů sítě, nemáme bohužel k dispozici. Nicméně pro dokreslení lze zmínit, že ve výzkumu ISSP 2001 uváděli Češi v průměru 8,3 přátel (se směrodatnou odchylkou 6,8; v práci 1,9; v sousedství 2,6 a ostatní 4,0). Otázka zněla zhruba takto: „Nyní se zamyslete nad lidmi mimo vaši rodinu, kteří jsou z (variantně: pracoviště/sousedství/ostatní). Kolik z těchto lidí je Vašimi blízkými přáteli?“ Průměrný počet kontaktů v PG je v případě přátel pochopitelně výrazně nižší (2,6), nicméně se domníváme, že poziční generátor je vhodným nástrojem nejen k měření dosahu zakotvených sociálních zdrojů (viz dále), ale rovněž i *relativní* velikosti sítě jako takové (např. mezi určitými podskupinami).

než jeden z deseti (8 procent). V sítích respondentů se často vyskytují ty profese, které mají v náplni práce kontakt s lidmi, kromě lékaře jde o prodavače, číšníka/servírku, zdravotní sestru a učitele.

Nejvyšší dosažitelný status poskytují především slabé vazby: jeho průměrná hodnota je poměrně podobná v silných vazbách (53 v rodině a 55 mezi přáteli), roste s tím, jak bereme v úvahu širší okruh známých (64). V této otázce však předchozí studie nevykazují shodné výsledky, vždy jej však nalezneme nejméně v příbuzenství [viz van der Gaag 2005a: 127]. Naše zjištění však považujeme za logicky konzistentní a odpovídající teoretickým východiskům: silné vazby produkují díky principu homophily statusovou podobnost, zatímco slabé vazby umožňují přístup ke vzdálenějším, a tedy i vzácnějším zdrojům.

Přidejme ještě obrácenou míru *nejnižší dosažitelný status*, ten dosahuje v průměru 24 hodnoty ISEI, přičemž 37,5 % populace se dostane k vůbec nejnižšímu možnému ISEI 16 (jde o profesi uklízečky). Jak nejvyšší, tak nejnižší dosažitelný socioekonomický status je dostupný především skrze slabé vazby. Nejvyšší dosažitelná hodnota statusu (lékař s ISEI 88) je realizována v 58 % mezi známými (v rodině 17 %, mezi přáteli 25 %). Podobně i ke kontaktu na nejnižší dostupný status (uklízečka s ISEI 16) dochází hlavně prostřednictvím „známostí“ 54 % (rodina 21 %, přátelé 25 %). Obecně opět platí, že v průměru nejnižší hodnotu statusu poskytují spíše slabé vazby (průměr ISEI pro příbuzenstvo 36, přátelé 32 a známí 32).

Z teoretické perspektivy konceptualizace sociálního kapitálu je významná míra *statusového rozpětí*, neboť ukazuje na heterogenitu zdrojů v síti. Na rozdíl od počtu dosažených pozic, tj. velikosti sítě, obsahuje informaci o její diverzitě: dva jedinci mohou mít síť stejně velkou, jeden však může být uzavřen pouze v určitém statusovém okruhu (s vysokým, nebo naopak nízkým statusem), zatímco druhý se dostává do odlišných sociálních okruhů. V podstatě se tak jedná o měřítko, které se v principu blíží topologickému konceptu sociálního kapitálu, neboť ze všech představených indexů nejvíce odráží pozici jedince ve vlastní hypotetické síti. Průměrné rozpětí dosažitelného statusu ISEI je 48 (standardní odchylka 20).

Určitá nevýhoda indexů nejvyššího (a nejnižšího) dosažitelného statusu a rozpětí se skrývá v tom, že jeho měření je založeno pouze na jedné položce (u rozpětí dvou), a tudíž u něj nelze zaručit vysokou reliabilitu. Proto jsou spolu se statusovým rozpětím z hlediska přesnosti měření podstatné následující dvě míry, neboť ty berou v úvahu všechny uvedené kontakty. *Celková hodnota statusu* v hypotetické síti PG (v průměru 341) je někdy z hlediska konceptu sociálního kapitálu označována jako celkový rozsah zdrojů v síti. *Průměrná hodnota statusu* ISEI je mezi kontakty 44 (se standardní odchylkou 9). Předností obou těchto ukazatelů je, že distribuce hodnot se oproti ostatním mírám blíží normálnímu rozložení (distribuce rozdělení indexů viz [Šafr 2009]). Rozdíl mezi nimi a nejvyšším dosažitelným statusem by šel vyjádřit takto: zatímco nejvyšší dosažitelný status představuje „nejlepší zdroj v síti“, průměrná hodnota statusu „dobré zdroje dosažitelné skrze síť“ [van der Gaag 2005a: 132], pak sumu statusů bychom mohli označit za jakousi celkovou „zásobárnu zdrojů“. Dodejme, že poslední uvedené dvě míry spolu souvisí ($R = 0,40$).

Tabulka 2. Korelace měřítek egocentrické sociální sítě a sociálního kapitálu na základě dat z Pozičního generátoru. Pearsonovy korelační koeficienty

	ASC (PCA)	Rozsah sítě	Nejvyšší ISEI	Nejnižší ISEI	Rozpětí ISEI	Průměr ISEI	Suma ISEI	Rozpětí x průměr ISEI	Profese – vysoký status	Profese – nízký status	Status, kongruence	Gender v síti	Gender, kongruence	Síla vazby StD
ASC (PCA)	1,000													
Rozsah sítě	,664**	1,000												
Nejvyšší ISEI	,964**	,522**	1,000											
Nejnižší ISEI	-,252**	-,453**	,008	1,000										
Rozpětí ISEI	,983**	,667**	,905**	-,419**	1,000									
Průměr ISEI	,587**	,159**	,751**	,538**	,453**	1,000								
Suma ISEI	,756**	,958**	,668**	-,278**	,725**	,404**	1,000							
Rozpětí x průměr ISEI	,974**	,586**	,959**	-,185**	,950**	,682**	,722**	1,000						
Profese – vysoký status	,737**	,812**	,705**	-,092**	,679**	,587**	,922**	,749**	1,000					
Profese – nízký status	,329**	,806**	,131**	-,644**	,393**	-,340**	,619**	,190**	,309**	1,000				
Statusová kongruence	,186**	,051	,214**	,075**	,165**	,185**	,080**	,189**	,080**	,003	1,000			
Gender v síti StD	,183**	,219**	,148**	-,119**	,188**	,034	,199**	,154**	,140**	,211**	,032	1,000		
Genderová kongruence	,595**	,926**	,465**	-,405**	,595**	,124**	,878**	,515**	,715**	,784**	,065**	,352**	1,000	
Síla vazby StD	,131**	,120**	,110**	-,082**	,137**	,036	,112**	,115**	,103**	,089**	,012	,080**	,109**	1,000
% vazeb v rodině	-,059*	-,117**	-,048	,026	-,054	-,015	-,111**	-,047	-,077**	-,110**	,066**	,094**	-,075**	,346**

Zdroj: Sociální distance 2007. N Listwise = 1193.

Vzmemme-li v úvahu sílu vazby, pak pro kontakty v rodině je celkový ISEI (102) a průměrný (44), mezi přáteli (134 resp. 43) a mezi známými (174 resp. 46).¹⁵ Toto zjištění je – podobně jako u předchozích indikátorů – v souladu s tezí o „síle slabých vazeb“ [Granovetter 1973], podle níž jsou dostupné sociální zdroje (zde ISEI) zakořeněny spíše v širším sociálním okruhu než v příbuzenství. Můžeme tak konstatovat, že PG poskytuje validní informaci o dostupném statusu i z hlediska síly vazby (lze se domnívat, že v případě, kdy by byly zaznamenávány vazby odděleně, pak by byl rozdíl ve prospěch nejslabší vazby ještě vyšší).

Zastavme se ještě u průměrné hodnoty dosažitelného statusu v síti. Ta totiž roste s rozpětím statusu. Lidé, kteří znají někoho na vyšší pozici, mají tedy rovněž tendenci mít statusově pestřejší síť. Rozhodně se nejedná o triviální zjištění. Znamená to, že sociální kapitál není ve společnosti distribuován rovnoměrně, a to díky dvěma skutečnostem. U lidí s vlastním vysokým statusem jeho úroveň roste jednak (a) přístupem k lidem pracujícím ve vysoce žádaných – prestižních – profesích (korelace mezi ISEI respondenta a průměrným ISEI v PG je $R = 0,43$), ale i tím, (b) že mají otevřenou cestu ke kontaktům na profese s nižším statusem.

Navrhujeme proto jednoduché *měřítka dvojího zvýhodnění v síti*, které tuto vlastnost sítě v sobě obsahuje. Jde o násobek rozpětí statusu a průměrného dosažitelného ISEI (podrobněji viz [Šafr 2009]). Na jedné straně tedy funguje určitá sociální uzavřenost sítě, která je ale vlastní spíše lidem s nižším statusem – přivádí je jen k sobě podobným. Naproti tomu lidé z horních pater společenského žebříčku těží ze svých kontaktů hned dvojím způsobem (korelace uvedené míry s ISEI respondenta je $R = 0,27$): dostávají se jak k vysoce prestižním pozicím – a tedy i vzácným zdrojům, tak zároveň mohou profitovat i z dostupnosti kontaktů se statusem nižším, nicméně v každodenním životě rovněž prakticky využitelným, jako jsou kupříkladu známosti na některé řemeslnické profese, které bývají v Česku často stále úzkoprofilové.

Vzájemné souvislosti mezi deduktivními mírami sociálních sítí a potažmo sociálního kapitálu dokumentuje korelační matice v tabulce 2, kde jsou zastoupena rovněž další – induktivní a relativní – měřítka, která představíme dále. Na tomto místě je podstatné, že z hlediska základních tří deduktivních indexů se překrývají především rozpětí a nejvyšší dosažitelný status ($R=0,91$). Dále je patrné, že největší překryv informací nastává mezi indikátorem velikosti sítě (počet kontaktů) a celkovým dosažitelným statusem ISEI ($R = 0,96$). Na sobě zcela bez závislosti jsou průměrná hodnota ISEI a rozsah sítě. Některé vysoké korelace jsou pochopitelně dány logikou konstrukce indexů. Za zmínku ještě stojí negativní souvislost mezi nejnižším dosažitelným statusem a rozsahem sítě a podobně i se statusovým rozpětím ($R=-0,45$ resp. $-0,42$). Tato zjištění jsou v souladu s poznatky holandské studie SSND [van der Gaag 2005a]. Patrná je také určitá nezávislost relativního měřítka statusové kongruence (rozdíl ISEI ego a alter v síti) na výše uvedených

15 Součet celkového ISEI podle jednotlivých vazeb zde nedává výše uvedenou hodnotu 341. Důvodem je rozdílný počet platných odpovědí: zatímco u celkového kontaktu je $N = 1197$, tak u jednotlivých vazeb v průměru pouze 504 (variuje mezi 210 u ředitele a 732 u dělníka). Zkrátka zatímco u všech respondentů máme k dispozici údaj, zda danou profesi znají či neznají, tak ne všichni následně uvedli, jaký mají k dané osobě vztah.

Tabulka 3. Poziční generátor: základní deduktivní míry, metoda hlavních komponent, faktorové zátěže a faktorové skóre

	faktorové zátěže	faktorové skóre
rozpětí (Range)	,966	,331
nejvyšší dosažitelnost (Upper Reachability)	,916	,401
rozsah (Extensivity)	,797	,380

Zdroj: Sociální distance 2007. N Listwise = 1193.

klasických indexech sociální sítě, což ukazuje na to, že se jedná o konceptuálně odlišné měřítko (viz dále).

Celková míra sociálního kapitálu a rozdíly v přístupu k sociálním zdrojům

Dílčí induktivní měřítko bývají pro účely dalších analýz nejčastěji sloučena do souhrnného indikátoru nazývaného *Dostupný sociální kapitál* (ASC – Access to Social Capital) [Lin, Fu, Hsung 2001: 68]. Metoda hlavních komponent (PCA) aplikovaná na tři základní deduktivní indexy – rozsah, nejvyšší dosažitelný status a statusové rozpětí – ukázala, že je lze také v českých podmínkách redukovat do jedné latentní proměnné (viz Tabulku 3).¹⁶

S tímto kompozitním měřítkem sociálního kapitálu (jakož i s původními třemi) lze přehledněji zmapovat, jak přístup k sociálnímu kapitálu variuje na základě sociodemografických charakteristik. Vzhledem k omezenému prostoru této stati popíšeme bivariální vztahy ASC pouze z hlediska vertikální dimenze statusu, podrobněji se této problematice věnujeme ve vícerozměrné analýze v závěru stati. Výsledky pro věk, vzdělání, sociální třídu, kraj a velikost místa bydliště ukazují, že ASC je v naší společnosti distribuován nerovnoměrně a že tyto souvislosti jsou v souladu s logickým očekáváním ohledně diferenciací sociálních sítí na základě společenského postavení a životního cyklu (detailně viz [Šafr 2009]). Zmiňme alespoň v krátkosti, že na rozdíl od některých jiných zemí u nás nejsou rozdíly mezi muži a ženami v dostupnosti sociálního kapitálu (ASC) statisticky významné (paradoxně ženy mají nepatrně lepší dostupnost vysokostatusových pozic, což je nepochybně způsobeno tradičně vysokou úrovní ekonomické aktivity žen v České republice).

Má-li PG měřit obecný sociální kapitál, pak lze předpokládat určitou vazbu na socioekonomický status samotných respondentů (princip homophily). Na validitu ASC jako měřítka zakotvených sociálních zdrojů skutečně poukazují rozdíly z hlediska vzdělání a zaměstnanecké pozice/pracovního statusu, neboť s vyšším postavením roste i hodnota ASC. Vzdělanější lidé mají jednodušší sítě a také jsou

16 Proměnná Dostupný sociální kapitál (ASC) je váženou sumou (0,331 Rozpětí ISEI + 0,401 Nejvyšší dosažitelnost ISEI + 0,380 Rozsah).

v kontaktu s prestižnějšími profesemi (RC = 0,27). Nadprůměrná úroveň ASC je příznačná pro podnikatele, řídicí pracovníky a vysoce odborné zaměstnance, poněkud překvapivě spolu s osobami v domácnosti (z 99 % jde o ženy s průměrným věkem 33 let, jež se starají o děti). Nízká úroveň je pak typická pro důchodce, manuální pracovníky, studenty a nezaměstnané. ASC roste také se sebezaražením ve společenském žebříčku.

Induktivní měřítka sociálního kapitálu: vnitřní konzistence škál profesních kategorií

Dále se budeme věnovat induktivním měřítkům vzniklým na základě struktury dat vzájemného spoluvýskytu kontaktů v hypotetické síti PG. Nejenže tak budeme sledovat otázku dimenzionality pozic měřených PG (vnitřní konzistence škál), ale také se tak budeme nepřímou věnovat otázce validity měření sociálního kapitálu jako zakotvených sociálních zdrojů: je přístup k jednotlivým pozicím (profesím) odlišný? A pokud ano, odráží tato struktura socioekonomický status či prestiž, jak předpokládá teorie?

PG poskytuje data o dosažených pozicích ve vzájemné struktuře vzdáleností daných výskytem vazby v jedincové síti (matice distancí lze nalézt v [Šafr 2009]), proto je možné sledovat, zda a jak tyto kontakty na profesie utváří určitá vnitřně konzistentní seskupení. Dále uvedeme induktivní měřítka získaná pomocí explorační faktorové analýzy. Výsledky pomocí hierarchické shlukové analýzy [viz Šafr 2009] ukazují, že k základnímu rozdělení dochází na manuální a nemanuální povolání, tzv. modré a bílé límečky.

Aplikace faktorové analýzy je prvním krokem pro konstrukci škály (či škál). Umožňuje odpovědět na otázku, zda vzorek osmnácti profesních kategorií tvoří jednodimenzionální kumulativní škálu, či zda v něm existují latentní dimenze s odlišnou povahou sociálních zdrojů v síti. Vzhledem k tomu, že se jedná o dichotomické položky, kdy je obvykle používaná metoda hlavních komponent (PCA) nevhodná, použili jsme ordinální faktorovou analýzu MINRES (Minimum Residuals) [Jöreskog 2003], založenou na výpočtu pomocí metody přímé minimalizace nejmenších čtverců. Její výhoda spočívá v tom, že nevychází z předpokladu multivariačního normálního rozložení a při výpočtu používá polychorických resp. tetrachorických korelací, což umožňuje měřit sílu vztahu mezi ordinálními (v našem případě dichotomickými) znaky.

Tetrachorické korelační matice pro dichotomické proměnné lze nalézt v [Šafr 2009]. Počet faktorů byl nejprve omezen na čtyři, kdy se vydělily samostatně profese ve zdravotnictví (lékař a sestra), a poté v dalším kroku na tři.¹⁷ Výsledky uvádí tabulka 4. První latentní dimenze zahrnuje nekvalifikované profese s nízkým statusem (uklízečka, dělník stavební, v továrně; průměr ISEI = 20), druhá obsahuje odborné profese s vysokým statusem (právník, lékař, programátor, ředitel podniku, učitel ZDŠ, majitel/ved. obchodu, sekretářka; průměr ISEI = 65) a

17 MINRES určuje optimální počet faktorů pomocí tzv. Kasiserova kritéria, kdy jsou uvažovány pouze ty komponenty, u kterých je vlastní číslo větší ve výběrové korelační matici než 1. Jeho použití identifikovalo 5 faktorů (46 % vysvětlené variance), z nichž jeden se vyznačoval pouze negativní zátěží u jediné profese – ředitel velkého podniku.

Tabulka 4. Poziční generátor: faktorová analýza MINRES (Minimum Residuals), faktorové zátěže, řešení se 3 a 4 faktory

	F 1	F 2	F 3	Unique Var	F 1	F 2	F 3	F 4	Unique Var
Právník	-0,25	0,61	0,37	0,43	-0,25	0,32	0,52	0,32	0,46
Lékař	-0,13	0,58	0,23	0,59	-0,07	0,96	0,25	0,08	0,00
Programátor	-0,04	0,58	0,15	0,65	-0,08	0,14	0,57	0,18	0,61
Ředitel podniku	0,00	0,51	0,35	0,61	-0,03	0,24	0,45	0,35	0,62
Učitel ZDŠ	0,09	0,55	0,17	0,66	0,09	0,30	0,45	0,18	0,67
Majitel/ved. obchodu	0,12	0,45	0,36	0,66	0,10	0,26	0,37	0,36	0,66
Sekretářka	0,13	0,67	-0,01	0,53	0,11	0,04	0,78	0,03	0,38
Policista	0,16	0,28	0,53	0,62	0,12	0,21	0,20	0,53	0,63
Zdravotní sestra	0,18	0,53	0,08	0,68	0,20	0,44	0,33	0,11	0,65
Automechanik	0,19	0,23	0,55	0,61	0,11	0,07	0,22	0,59	0,59
Mzdová účetní	0,21	0,59	0,02	0,61	0,18	0,09	0,62	0,08	0,58
Číšník/servírka	0,22	0,13	0,43	0,75	0,16	0,03	0,13	0,47	0,74
Truhlář	0,34	0,19	0,45	0,64	0,30	0,12	0,15	0,48	0,64
Řidič náklad. auta	0,37	0,03	0,57	0,55	0,29	-0,01	0,03	0,62	0,54
Prodavačka	0,38	0,07	0,04	0,85	0,41	-0,01	0,10	0,04	0,82
Uklízečka/uklízeč	0,50	0,16	0,17	0,70	0,52	0,15	0,09	0,19	0,66
Dělník v továrně	0,61	-0,09	0,27	0,55	0,56	-0,08	-0,06	0,34	0,57
Nekv. stavební dělník	0,64	-0,06	0,37	0,45	0,60	0,00	-0,08	0,43	0,44
Vysvětlená variace	38 %				43 %				

Zdroj: Sociální distance 2007. N Listwise = 1193.

Poznámka: extrakce pomocí metody minimálních residuí, počet faktorů stanoven na 3 resp. 4, rotace Varimax.

poslední pak manuální a rutinně nemanuální profese se středně nižší mírou statusu (policista, automechanik, truhlář, číšník/servírka; průměr ISEI = 37), které s výjimkou posledně uvedeného lze považovat za dominantně mužská povolání. Pozice prodavačky není naprosto vyhraněná, nejbližší má k první dimenzi.¹⁸

Na základě zjištěných latentních dimenzí lze konstruovat odlišné škály profesních kategorií – sociálního kapitálu, pro něž individuální hodnoty spočítáme jednoduše jako součet položek, s nimiž má respondent kontakt. Jejich kumulativní charakter spočívá v tom, že ti, co mají přístup k nejméně dosažitelné pozici, budou mít přístup i k další vzácně dostupné profesi (např. v druhé dimenzi: na právníka a současně i na lékaře).

Škála odborných profesí s vysokým statusem – van der Gaag, Snijders, Flap [2010] hovoří o sociálním kapitálu s vysokou prestiží – se vyznačuje dostatečnou vnitřní konzistencí resp. položkovou reliabilitou (koeficient Cronbachovo Alfa je 0,71); v případě *škály nekvalifikovaných profesí s nízkým statusem* (sociální kapitál s nízkou prestiží) ovšem koeficient dosahuje hodnoty pouze 0,49, a proto – pokud chceme pracovat s realibilními škálami – je třeba tuto dimenzi spojit se *škálou manuálních a rutinně nemanuálních profesí se středně nižší mírou statusu* (Cronbachovo alfa 0,60). Koeficient reliability takovéto škály *profesí s nízkým statusem* dosáhne použitelné hodnoty 0,66 (dodejme, že tento výsledek odpovídá dvoufaktorovému řešení z MINRES, navíc vzájemná korelace druhého a třetího faktoru při řešení s šikmou rotací je 0,41). Oba koncepty můžeme označit za validní měřítka odlišné úrovně sociálních zdrojů – za předpokladu platnosti mechanismu utváření podobnosti v sociálních sítích (homophily), neboť škála profesí nízkého statusu koreluje se socioekonomickým statusem respondenta ISEI záporně ($R = -0,17$; sig. 0,000), zatímco škála povolání s vysokým statusem kladně ($R = 0,29$; sig. 0,000).

Výsledky jsou ve shodě se zjištěním holandské studie SSND, která taktéž ukázala na to, že profese v PG netvoří jedolitou dimenzi, nýbrž dvě: vysoký a nízký status. O sociálním kapitálu měřeném pomocí PG bychom proto měli uvažovat jako o vícerozměrném konceptu [van der Gaag 2005a: 109; van der Gaag, Snijders, Flap 2010].

Heterogenita a relativní měřítka – kongruence

Statusová kongruence v síti

Podstata deduktivních měřítek spočívá v tom, že uvažují data z osobní sítě jako takové, kdy jde pouze o údaje o kontaktech s alter, zatímco relativní míry berou navíc v úvahu informaci o postavení respondenta (ego – alter). Zde představíme

18 Metoda MINRES umožňuje posouzení, které zátěže jsou statisticky signifikantní pomocí řešení s referenčními proměnnými (reference variable solution). Zvoleny jsou referenční proměnné v každé latentní dimenzi, jsou to ty s nejvyššími faktorovými zátěžemi v řešení s rotací Promax (zde nekv. stavební dělník, sekretářka a řidič), což umožní získat odhad standardní chyby pro všechny ostatní proměnné. Na základě t -hodnoty (obvykle > 2) pak můžeme určit přináležitost té které položky k faktorům [Jöreskog 2003: 7]. Proměnná Prodavačka má na prvním faktoru hodnotu t 4,6, na druhém 2,1 a na třetím -2,0.

pouze jednoduchou verzi míry statusové kongruence kontaktů, která sleduje odchylku mezi statusovým postavením *ego* a jeho *alter*. Index je vyjádřen jako rozdíl mezi průměrnou hodnotou ISEI v síti a ISEI respondenta. Jedná se o zjednodušenou variantu *Indexu statusové konzistence v síti* (Index of Associational Status Conguence) [Laumann 1966: kap. 8], který používá princip geometrického průměru, jenž minimalizuje příspěvek malých a maximalizuje váhu větších odchylek (variantu tohoto indexu pro data z PG viz [Šafr 2009]; jejich vzájemná korelace $R=0,96$ ukazuje víceméně na jejich shodnost). Nulová hodnota indexu nám říká, že bez ohledu na socioekonomický status respondenta jsou statusy jeho/jejích příbuzných, přátel či známých shodné s jeho/jejím vlastním ISEI. Podotknout je třeba, že takto konstruovaný index neměří sociální kapitál (neboť obsahuje postavení *ego* samotného), nýbrž míru homophily – statusové konzistence v sociálním okruhu. Je tudíž vhodný k řešení odlišných úloh v oblasti sociální stratifikace, a to zejména tam, kde zkoumáme míru stratifikační uzavřenosti/otevřenosti určitých společenských segmentů nebo efekty postavení v sociální struktuře, např. na difúzi hodnot.

Genderová heterogenita a kongruence

Doposud jsme se věnovali mírám, pomocí nichž je operacionalizován koncept sociálního kapitálu jako zakotvených zdrojů v sociální struktuře [Lin 2001]. Existují ale i jiná tradiční měřítka heterogenity sociální sítě [viz Marsden 1987], která se vesměs bezprostředně nevztahují ke zdrojům, které by odrážely společenskou hierarchii. Použitá verze PG umožňuje měřit vedle statusové také genderovou heterogenitu egocentrické sítě. Jak upozorňuje B. Ericksonová [2004a,b], máme-li genderově heterogenní síť, může jít o určité zvýhodnění (genderově specifický sociální kapitál), neboť ženy a muži mají jiné sféry zájmů, zdroje informací atd. Dovolíme-li si určité zjednodušení, tak kontakty s muži bývají efektivnější při instrumentálním jednání (např. hledání práce), zatímco kontakty s ženami jsou užitečné při expresivním jednání (např. péče o zdraví).

Máme-li údaj o tom, zda kontakt je muž nebo žena, pak lze konstruovat odděleně škály genderově specifických kontaktů jako sumu dosažených pozic podle pohlaví [Erickson 2004a]. Klasickou mírou pak představuje *index genderové heterogenity sítě*, tj. variance genderu kontaktů (zde směrodatná odchylka, používá se ale také index variance nominálních znaků IQV). Lze také konstruovat měřítko relativní genderové odlišnosti (*ego* – *alter*), podobně jako u statusu, kdy jde o jakousi průměrnou „odchylku genderu v síti od genderu respondenta“. *Index genderové kongruence* s klasickou deduktivní mírou heterogenity v síti sice souvisí ($R= 0,35$; sig. 000), přesto vyjadřuje explicitně něco jiného – ochotu a schopnost, ale také strukturní predispozici navazovat kontakty s opačným pohlavím (k distribuci indexů podle sociodemografických znaků viz [Šafr 2009]).¹⁹

19 Genderová kongruence je v porovnání s heterogenitou silněji vázána na sociodemografické charakteristiky, navíc oproti heterogenitě je také asociována, jak lze hypoteticky očekávat, s psychologickým rysem extroverze, (ochotou, jakož i potřebou navazovat kontakty s druhými) ($R = 0,16$; sig. 0,000). Tato míra je podle našeho názoru analyticky produktivnější než index heterogenity.

Diverzita síly vazeb

Použitá verze PG umožňuje měřit i různorodost diverzity síly vazeb (network tie strength diversity). Připomeňme, že koncept síly interpersonální vazby zahrnuje kombinaci množství času, emoční intenzity, intimity a reciprocity služeb [Granovetter 1973: 1361]. V pozičním generátoru byla zjišťována jednoduchá trichotomie od nejsilnější k nejslabší vazbě: přibuzenství, přátelství a známost. Nejjednodušeji můžeme na základě dat z PG spočítat *podíl dosažených kontaktů skrze rodinné vazby* [Lin, Fu, Hsung 2001], neboť přibuzenské a nepřibuzenské vazby poskytují odlišnou míru dostupnosti sociálního kapitálu. Jak již víme, přibližně pětina kontaktů byla dosažena v rámci rodinných sítí a lepší přístup k sociálnímu kapitálu poskytují slabé vazby (podrobněji viz [viz Šafr 2009]). Otázkou ovšem je, zda právě rodinné vazby nejsou někdy efektivněji mobilizovatelné.

Dodejme ještě, že pomocí PG lze též sledovat heterogenitu sítě z hlediska věku či etnika (etnický původ kontaktů sleduje např. nejnovější verze PG [viz Lin, Fu, Chen 2008]). Existují ale i další pojetí heterogenity. B. Erickson [1996] sledovala koncept kulturních zdrojů v síti. Ten definuje jako počet sociálních tříd, na něž má jedinec skrze pozice kontakt (profese z PG rozdělila na třídní kategorie: zaměstnanec, supervizor, manažer, majitel).

Vícerozměrná analýza měřítek egocentrické sociální sítě/ sociálního kapitálu

Na závěr přikročíme k posouzení validity měřítek sociálního kapitálu získaných z PG pomocí vícerozměrné regresní analýzy, v níž budeme vedle sociodemografických rozdílů uvažovat i souvislost s heterogenitou sociální sítě měřenou metodou jmenného generátoru a generátoru mezietnických kontaktů. Model 1 reprezentuje odlišnosti v distribuci dle sociodemografických indikátorů (u věku předpokládáme U efekt), model 2 ostatní míry diverzity v síti (etnicko-národnostní a vzdělanostní). Výsledky OLS regresí pro devět deduktivních indexů uvádí tabulka 5 (pro relativní a induktivní měřítka viz [Šafr 2009]).

Prostor nám neumožňuje věnovat se interpretaci detailněji, nicméně základní kontury jsou patrné. Model 1 ukazuje, že sociální kapitál je mezi různými společenskými skupinami odlišně distribuován zejména podle vzdělání (všechny míry vč. nejnižšího dosažitelného statusu se vzděláním rostou) a socioekonomického statusu ISEI (neplatí pro rozsah a nejvyšší dosažitelný status). Z hlediska pozice na pracovním trhu se větším objemem sociálního kapitálu vyznačují pouze podnikatelé (oproti zaměstnancům). Všechny indexy významně také klesají s velikostí místa bydliště s výjimkou nejnižšího dosažitelného statusu, kde je trend obrácený. Při kontrole vlivu ostatních znaků nenacházíme ani u jednoho z měřítek rozdíly podle pohlaví (výjimkou je genderová kongruence, kde muži mají heterogennější síť), ani životní fáze (věk, děti v domácnosti,²⁰ důchod, studium, mateřská dovolená). Pro ověření validity deduktivních měřítek sítě je podstatné, že v modelu 2 (kde kontrolujeme vliv všech znaků z prvního modelu) pomocí jiných technik

20 Rovněž interakční efekt nezaopatřeného dítěte v rodině a pohlaví se ukázal jako statisticky nesignifikantní.

Tabulka 5. OLS regrese měřítek sociálního kapitálu z PG: rozsah, nejvyšší a nejnižší dosažitelný status, rozpětí, ASC (PCA), průměrný a celkový status, rozpětí x průměrný ISEI, genderová kongruence (standardizované koeficienty)

	Rozsah sítě		Nejvyšší ISEI		Nejnižší ISEI		Rozpětí ISEI		ASC (PCA)		Průměrný ISEI		Suma ISEI		Rozpětí x průměr ISEI		Genderová kongruen.		
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	
Model 1																			
Muž	,031	,434	,024	,522	,054	,166	-,001	,980	,013	,737	-,018	,607	,024	,532	-,003	,931	,251	,000	
Věk sq	-,02	,708	,132	,011	-,026	,632	,132	,015	,126	,017	,139	,004	,017	,752	,152	,004	-,030	,569	
ISEI respondent	,038	,494	,208	,000	,105	,055	,145	,009	,172	,002	,257	,000	,102	,059	,202	,000	,033	,534	
Vzděl. - vyučení	,086	,137	,201	,000	,116	,045	,135	,021	,168	,003	,185	,000	,115	,044	,153	,007	,097	,087	
Vzdělání – SŠ	,117	,092	,249	,000	,163	,019	,157	,025	,203	,003	,282	,000	,177	,010	,199	,003	,135	,047	
Vzdělání – VŠ	,133	,023	,185	,001	,158	,007	,102	,083	,147	,011	,284	,000	,203	,000	,174	,002	,114	,045	
OSVC	,130	,001	,092	,012	-,024	,522	,095	,013	,102	,007	,059	,084	,140	,000	,102	,006	,121	,001	
Ekonomicky neaktivní (studium/MD)	,016	,676	,058	,125	,015	,692	,046	,237	,051	,182	,068	,051	,034	,373	,064	,088	,038	,317	
Důchod	-,038	,459	-,033	,503	,060	,240	-,056	,277	-,048	,351	-,019	,675	-,040	,430	-,046	,359	-,027	,599	
Nezaměstnaný	,011	,774	-,005	,892	-,019	,619	,004	,927	,001	,989	-,021	,545	,014	,720	,001	,972	,007	,855	
Nezaměstnано st > 6 měs. v posl. 5 letech	-,043	,267	-,051	,176	,008	,842	-,050	,202	-,052	,173	-,008	,809	-,048	,206	-,044	,248	-,036	,339	
Velikost místa bydliště	-,228	,000	-,103	,025	,156	,001	-,161	,001	-,149	,002	,073	,087	-,171	,000	-,094	,043	-,217	,000	
Praha	,017	,716	,093	,042	,089	,057	,046	,326	,067	,149	,082	,053	,040	,395	,063	,171	,020	,665	
Nezapařené dítě v domác.	,006	,881	-,036	,349	-,022	,578	-,024	,557	-,028	,478	-,034	,342	,001	,986	-,027	,497	,022	,571	

>>> tabulka pokračuje na další straně...

Tabulka 5. ...pokračování tabulky

	Rozsah sítě		Nejvyšší ISEI		Nejnižší ISEI		Rozpětí ISEI		ASC (PCA)		Průměrný ISEI		Suma ISEI		Rozpětí x průměr ISEI		Genderová kongruen.			
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Model 2																				
Diverzita																				
vzdělání 3	,061	,093	,121	,001	-,028	,442	,123	,001	,123	,001	,105	,002	,086	,016	,135	,000	,044	,215		
přítel (STD)																				
Etnická																				
diverzita	,213	,000	,165	,000	-, 107	,004	,197	,000	,194	,000	,055	,097	,216	,000	,178	,000	,219	,000		
(STD)																				
Model 1																				
Adj. R sq	,075		,137		,086		,070		,100		,258		,102		,126		,119			
Model 2																				
Adj. R sq	,123		,179		,095		,124		,153		,271		,156		,176		,167			
N	691		691		691		691		691		691		691		691		691			

Zdroj: Sociální distance 2007.

Poznámky: Model 2 obsahuje všechny znaky z modelu 1 (koefficienty nejsou zobrazeny); zvýrazněny hodnoty standardizovaných koeficientů Beta kde $p < 0,05$. Referenční kategorie: žena, ZŠ, zaměstnanec, nezaměstnaný méně než 6 měsíců

měřená heterogenita vzdělanostní (neplatí pro rozsah sítě a genderovou kongruenci) a etnická (neplatí pro průměrný ISEI v síti) vysvětluje významně v podstatě všechny indexy. U nejnižšího dosažitelného statusu je souvislost obrácená. Nejvyšší spojitost se sledovanými charakteristikami – nejsilnější vazbu na postavení ve stratifikaci – vykazují průměrný ISEI a jeho nejvyšší dosažitelná hodnota. Jsou tedy nejbližší konceptu obecného sociálního kapitálu jako hierarchicky uspořádaných zdrojů.

Cílem regresních modelů není podrobná analýza nerovnosti v přístupu k sociálnímu kapitálu (byť náš model 1 základní konturu ukazuje), ale posouzení validity PG a představených indexů jako metody měření zdrojů v sociálních sítích v českém prostředí. Uvedené modely také nepředstavují řešení odpovědi na otázku, jaké důsledky má diverzita v osobních sítích. K jejímu zodpovězení by bylo zapotřebí odlišné strategie: měřítka sociální sítě/kapitálu by v modelu figurovala jako nezávislé proměnné, vysvětlovanými znaky by byly základní druhy efektů sítě.

V jednoduchosti uvádíme efekty ve sféře instrumentální (příjem, pracovní mobilita za posledních pět let) a expresivní (důvěra, spokojenost se životem, in/tolerance) v tabulce 6 s parciálními korelacemi, kde je kontrolován vliv věku, pohlaví a ISEI respondenta. Na první pohled je patrná jedna věc, na rozdíl od vlivu

Tabulka 6. Efekty sociální sítě/kapitálu: parciální korelace indexů při kontrole vlivu pohlaví, věku a ISEI respondenta

	Příjem	Profesní mobilita (posl. 5 let)	Důvěra v druhé	Spokojenost s životem	Etnická intolerance ⁺
ASC (PCA)	-,002	,084*	,007	,055	-,138**
Rozsah	-,011	,083*	,009	,021	-,126**
Nejvyšší ISEI	,019	,070*	,023	,072*	-,114**
Nejnižší ISEI	,082*	-,061	,060	,051	,109**
Průměrný ISEI	,075*	,009	,064*	,090**	-,032
Rozpětí ISEI	-,019	,087*	,005	,041	-,146**
Suma ISEI	,024	,082*	,009	,032	-,123**
Profese s vysok. statusem	,013	,058	,020	,034	-,104**
Profese s nízkým statusem	-,032	,081*	,038	,000	-,107**
Statusová kongruence	,078*	,009	,070*	,079**	-,028
Rozpětí x průměr ISEI	,012	,074*	,014	,053	-,124**
Gender v síti StD	,002	,088*	,027	,018	-,110**
Genderová kongruence	-,020	,075*	,006	,028	-,131**
Síla vazby StD	-,104**	,031	,017	,035	-,071*
% vazeb v rodině	-,163**	-,025	,058	,024	-,060

Zdroj: Sociální distance 2007. N min = 775.

Poznámka: + Sociální distance: součet odpovědí „nemít nic společného“ pro 4 etnika.

postavení samotného respondenta jsou efekty sítě značně malé, nicméně základní kontura je patrná a v souladu s teorií: sociální sítě měřené pomocí PG přispívají jak k úspěchu na pracovním trhu (připomeňme, že jde o efekt očištěný od vlivu statusu respondenta), tak i k etnické toleranci a spokojenosti se životem. Spojitost však není patrná u příjmu a generalizované důvěry. Tyto prvotní výsledky navíc naznačují slabší vlivy sítí v českém prostředí, než uvádí zahraniční studie, proto na tomto poli bude ještě zapotřebí provést hlubší analýzy.

Diskuse: zhodnocení měřítek z PG

Zkonstruované indexy nejsou pouze jakýmsi cvičením v kalkulaci a hledání, který z nich bude lépe vysvětlitelný, podle našeho názoru existence odlišných měřítek umožňuje mnohem více: zhodnotit teoretický koncept sociálního kapitálu jako zakořeněných zdrojů v sociální struktuře. V literatuře panuje shoda v tom, že kvalitně zasíťovaní jedinci se vyznačují vysokým dostupným socioekonomickým statusem spolu s jeho velkým rozpětím v síti (princip „dvojího zvýhodnění“). Zejména z hlediska expresivního jednání a dopadů na mezo/makrospolečenskou úroveň soudržnosti je pak důležitá nejen velikost, ale zejména heterogenita sítě.

Otázkou je, jaké postavení zde má heterogenita nevertikálního charakteru (věk, etnicita, atd., v našem PG pak i gender) a zda a jaké efekty přináší. S cílem odpovědět na tyto otázky byla provedena analýza hlavních komponent (PCA) na jedenáct hlavních deduktivních a induktivních měřítek sociálního kapitálu za účelem zjistit, zda můžeme uvažovat o jeho jednodimenzionalitě, jako tomu je u koncepce indexu ASC, nebo zda parametry sítě poskytují také i jinou formu. Výsledky analýzy, která extrahovala tři latentní dimenze, uvádí tabulka 7. V první – nazvěme jí *vertikálním sociálním kapitálem* – nalezneme vazbu na

Tabulka 7. Dimenze hlavních měřítek sociálního kapitálu z pozičního generátoru. (PCA)

	F1	F2	F3
Prof. s vysokým statusem (poč. kontaktů)	,920	,081	,040
Nejvyšší ISEI	,898	-,190	,139
Nejvyšší ISEI	,892	,365	,067
Rozpětí ISEI	,838	,193	,179
Rozsah	,756	,598	,082
Průměr ISEI	,716	-,669	,022
Prof. s nízkým statusem (poč. kontaktů)	,282	,884	,092
Nejnižší ISEI	-,022	-,859	-,118
Síla vazeb STD	,024	-,017	,866
Genderová kongruence	,134	,146	,544
Vysvětlená variance: celkem	43,3 %	25,6 %	11,3 %
73,6 %			

Zdroj: Sociální distance 2007. N Listwise= 1042.

Poznámka: Extrakce pomocí metody hlavních komponent (PCA), pro počet faktorů použito Kaiserovo kritérium, rotace Varimax.

hierarchicky ukotvené zdroje: nejvyšší dosažitelný, celkový objem i průměrný socioekonomický status. Reprezentuje hlavní obecný sociální kapitál. Druhá dimenze je jakýmsi opakem té první: zde se uplatňují kontakty zejména na nízký status, spolu s velikostí sítě. Je otázkou pro další sociologické zkoumání, zda tato dimenze indikuje spíše uzavřenost ve statusově nízkých sociálních okruzích (negativní sociální kapitál), nebo zda představuje spíše variabilitu zdrojů (a je tedy jakýmsi doplňkem zdrojů v té první).

Předběžné výsledky ukazují spíše na první interpretaci; zatímco korelace ISEI respondenta s první dimenzí je $R = 0,31$, tak zde je záporná $R -0,28$ (obdobný výsledek v holandské studii uvádí [van der Gaag 2005a]). Navíc řešení se šikmou rotací ukazuje, že dimenze jsou korelovány negativně – byť jen mírně ($R = -0,10$). Faktorová analýza vydělila také třetí dimenzi, která vyjadřuje *nevertikální heterogenitu* odvozenou z diverzity genderu kontaktů a síly vazeb. Ta není vázána na ISEI respondenta, neliší se podle pohlaví ani podle dalších sociodemografických ani geografických charakteristik. Její význam z hlediska efektů sociálního kapitálu tak zůstává otevřený: nekoreluje ani se spokojeností se životem, ani se sociální důvěrou. Snižuje však částečně etnickou netoleranci ($R = -0,10$), to ovšem i ostatní dimenze sociálního kapitálu.

Představili jsme širokou paletu měřítek egocentrické sociální sítě resp. sociálního kapitálu operacionalizovaného jako statusová pestrost kontaktů v síti jedince. Shrňme nyní poznatky, které poskytla naše analýza i předchozí studie v zahraničí. Za základní index sociálního kapitálu lze považovat rozsah sítě [Erickson 2004a], který se vyznačuje tím, že je nejméně ovlivněn obsahem a není pro jeho konstrukci třeba dalších úprav. Z teoretického hlediska ho lze spolu s indexy genderové diverzity považovat za adekvátní – byť korelační analýza na předpokládaný účinek neukazuje – při řešení úloh efektu sítě na expresivní jednání (emocionální a osobní opora v síti). Van der Gaag, Snijders a Flap [2010] doporučují vyhnout se používání nejvyššího dosažitelného statusu, neboť ten závisí na měření jediné položky, zde se jako vhodnější jeví celková suma ISEI v síti, alternativně lze použít průměrnou hodnotu statusu či induktivní škály. Výhodou posledně tří zmíněných je, že se na rozdíl od nejvyššího dosažitelného statusu jejich rozložení blíží normálnímu. Jinou cestou, jak se vyhnout multikolinearitě tradičních měřítek, je jejich sumarizace pomocí nerotovaného řešení v metodě hlavních komponent (klasický index ASC nebo – lépe – při použití více měřítek dvou/tří dimenzionální vertikální/horizontální struktura sociálního kapitálu).

Závěr a doporučení při použití pozičního generátoru

Rozsah, kvalita a zejména pozice v sociální síti představují zvýhodnění díky potenciálnímu přístupu ke zdrojům. Souhrnně tak hovoříme o sociálním kapitálu. „Dostupnost sociálních zdrojů lze zjišťovat dvěma způsoby: pomocí morfologických charakteristik (všeobecný index dostupnosti sociálních zdrojů) nebo jako aktivovaný přístup v konkrétním jednání“. [Lin, Dumin 1986: 384] Tento článek představil techniku pozičního generátoru, kterou řadíme k prvnímu způsobu. Pomocí PG měříme pestrost kontaktů v jedincové síti na profesie s odlišným socioekonomickým statutem. Nabízí jednoduchou metodu použitelnou v repre-

zentativních dotazníkových šetřeních, pomocí níž lze zkoumat zvýhodnění dané mírou a kvalitou zasíťování. Výsledky potvrzují existenci hierarchie v sociálních sítích v českém prostředí a jsou tak v souladu s teorií zakotvených sociálních zdrojů [ibid.; Lin 2001]. Obecně ukazují na validitu použité verze pozičního generátoru ve výzkumu Sociální distance 2007 jako nástroje k měření sociálního kapitálu.

Při výběru profesí do PG stojíme před dvěma kontradiktorními požadavky: na jedné straně bychom se měli vyvarovat příliš úzké definice profese, na straně druhé také příliš široce a vágně definovaná povolání vedou k neurčitým a neporovnatelným odpovědím [van der Gaag 2005a: 128–129]. Vždy však platí, že profesní označení musí být pro respondenty jasné a všem srozumitelné, pozice musejí mít rozdílný socioekonomický status (odlišné zdroje) a být v populaci dostatečně zastoupeny. Jak podotýká B. Ericksonová, „ptát se na málo zastoupená povolání je ztráta času (neboť získáme malou varianci v datech), navíc dotazování je pak pro respondenty potenciálně nudné“ [Erickson 2004a: 5]. Seznam 18 profesí české verze PG z našeho výzkumu tyto podmínky – zdá se – splňuje. Na základě porovnání struktury distribuce profesí v populaci (mezi respondenty) lze případně zvážit další specifikaci profese dělníka v továrně, kde je nejvyšší odchylka mezi podílem respondentů a kontaktů v síti.²¹ Doporučuje se, aby seznam pozic byl co nejdelší (minimálně 15–20). Zde použitou verzi s 18 profesemi, která pokrývá základní strukturu socioekonomického statusu v naší společnosti, lze bez problémů rozšířit. Jakmile respondent pochopí princip dotazování, přidání rozumného počtu položek dle specifčnosti cíle výzkumu (např. odrážející specifické kulturní zdroje jako např. novinář, architekt, profesor VŠ, mocenské postavení – zastupitel/radní nebo naopak řemeslné/ rutině nemanuální profese praktického rázu jako elektrikář, zedník či kadeřnice) by již nemělo dotazování výrazněji prodloužit.

Porovnejme ještě poziční generátor s ostatními technikami měření ego-centrické sítě. PG umožňuje měřit také jinou než statusovou heterogenitu sítě (zejména zde odlišené kontakty podle genderu), nicméně pro zjišťování sociokulturní heterogenity (kulturní vkus, trávení volného času, náboženské a politické orientace, atd.) v přátelských okruzích neomezeně výhradně na sféru pracovních pozic se jeví vhodnější spíše baterie otázek pro měření tzv. přemostujícího sociálního kapitálu PSK [Šafr, Häuberer 2007] nebo generátor zdrojů [van der Gaag, Snijders 2005; Häuberer 2008]. PSK je uplatnitelná zejména tam, kde sledujeme problematiku vzájemné skupinové tolerance a vzniku sociální soudržnosti. Měřítka sociálního kapitálu z PG odráží zdroje spojené s prestiží a vzděláním, zatímco generátor zdrojů ukazuje na sociální kapitál osobních schopností, mezi něž patří také emoční a sociální podpora.

Jmenný generátor, který bývá často specifický pro určitou doménu, je pak ideální jednak pro výzkum expresivního jednání (např. dostupnost emocionální opory), ale i například vlivu sociálního okolí na politické názory. Pochopitelně použitelný je při studiu instrumentálního jednání, zejména hledání

21 Například: „dělník pracující na montážní lince“ nebo „kvalifikovaný dělník v dílenkém provozu“.

práce skrze konkrétní kontakt.²² Sleduje především silné vazby (přátelství), díky mechanismu homophily tak přináší v mnohém informaci podobnou údajům o socioekonomickém statusu respondenta, proto představuje také vhodný nástroj měření stratifikace (uzavřenosti) sociální struktury. Naproti tomu výhodou PG je, že rovněž měří slabé vazby (známost) a dává lepší odhad velikosti sítí (detailní srovnání obou metod viz [van der Gaag, Snijders, Flap 2010]). Ačkoli ani technika PG se nevyhne obecné tendenci nadhodnocovat silné na úkor slabých vazeb – první, kdo nám přijde při dotazování na mysl, většinou bývá někdo, kdo je nám blízký.²³

Je třeba mít na paměti, že použití PG a JG je adekvátní pokaždé v jiné situaci. Představují odlišnou strategii měření egocentrických sociálních sítí: jmenný generátor je vhodný pro zkoumání detailů silných vazeb, zatímco poziční generátor umožňuje zkoumat šířku dostupnosti odlišných úrovní ve společenské hierarchii. Sleduje tedy to, jak obecné pozice – ty nemusí být vždy vymezeny jako profesní kategorie, může se jednat kupříkladu také o mocenské hierarchie nebo kulturní zdroje [srovnej Erickson 1996] – vytvářejí dostupný sociální kapitál. Poziční generátor vlastně měří, podobně jako generátor zdrojů, do jaké míry a jak „kvalitně“ je jedinec „zasíťován“. U jmenného generátoru jde o praktické schopnosti, služby a sociální oporu, v případě PG o potenciální zdroje vázané na socioekonomický status a prestiž. S jistotou nadsázkou můžeme říci, že zatímco PG informuje o vzorku z široké hypotetické sítě, tak JG mapuje skutečnou užší síť jedince. Domníváme se, že poziční generátor představuje také vhodný nástroj ke zkoumání otázky, zda je jedinec sociálně izolován či uzavřen v určitém homogenním sociálním okruhu. Tomuto tématu bylo v analýzách v porovnání s úlohou užítka dostupnosti sociálního kapitálu zatím věnováno málo pozornosti. Podle našeho názoru se tak může princip zjišťování kontaktu na vzorek pozic ze stratifikačního uspořádání stát rovněž metodou vhodnou ke zkoumání míry uzavřenosti sociální struktury, zejména s ohledem na odlišné typy vazeb a genderová specifika pozic.

Poziční generátor je efektivní nástroj pro měření dostupného zvýhodnění a heterogenity v egocentrické síti, tedy obecné formy sociálního kapitálu. Umožňuje provádět srovnávací studie ať už v čase, nebo mezinárodně. Uplatnit ho lze jako součást běžného dotazníkového šetření, dotazování trvá v průměru méně než 5 minut. Vhodný je i v rámci telefonního dotazování CATI, případně je možné nechat vyplnit seznam profesí samotného respondenta v rámci face-to-face rozhovoru (viz SSND [van der Gaag 2005a]). Osvědčil se také v poštovním dotazování [Erickson 2004a]. Jako slibné se pak nabízí použití PG v internetových

22 Nan Lin navrhuje také využití pozičního generátoru pro retrospektivní dotazování uvedením časového kontextu v úvodní otázce, např. „Když jste hledal práci, znal jste někoho, kdo ...“. Tato specifikace by podle našeho názoru však nevedla k reliabilním výsledkům (na rozdíl od konkrétního kontaktu, který zprostředkoval práci v jmenném generátoru).

23 Možnou strategií k překonání této tendence může být rozšíření seznamu profesí. Lin a kol. navrhuje ještě jednu možnost, která je však v běžném výzkumu prakticky těžko uplatnitelná: nechat respondenta vyjmenovat u každé profesní kategorie maximum možných kontaktů (osob) s různou mírou síly vazby a pak náhodně vybrat jeden z nich a teprve ten zaznamenávat do dotazníku [Lin, Fu, Chen 2008: 52].

aplikacích (CAWI), např. v rámci tzv. on-line panelu (v němž by bylo možno rovněž sledovat také dynamiku proměny sítě). Na závěr nezbývá než formulovat doporučení pro případné zájemce o použití pozičního generátoru ve vlastním dotazníkovém šetření.

Předně, chceme-li zkoumat odlišné efekty jednotlivých vazeb a máme k dispozici dostatečné zdroje (čas při dotazování), pak nelze než doporučit zjišťování každé vazby zvlášť, jako tomu bylo v původní verzi PG (viz poznámku 7).²⁴ S ohledem na teorii je vhodné přinejmenším oddělení nejslabší vazby na úrovni známosti. S tím souvisí i otázka měření síly vazby. Spíše než zde uplatněnou délku známosti, která je pochopitelně korelovaná s věkem respondenta – ta ovšem umožňuje originálním, byť omezeným způsobem měřit síť jedince i do minulosti²⁵ –, se jeví vhodnější zjišťovat míru afinity (distance) a/nebo frekvenci kontaktu [srovnej Marsden, Campbellová 1984].²⁶ Lze také uvažovat o zařazení škály „blízkosti“ vyjadřující, jak silný či intenzivní je vztah s danou osobou.²⁷ Pokud chceme zjišťovat reálnou mobilizovatelnost sociálního kapitálu (což nemusí být vždy cílem výzkumu, sledovat lze také pouze heterogenitu sociálního okolí bez ohledu na možnost instrumentálního jednání), pak nezbývá než doporučit právě otázku na frekvenci kontaktu (případně emoční blízkost či nejlépe jejich kombinaci). To umožní zjistit, zda se kontakt dá vůbec efektivně aktivovat, případně lze záznam podmínit kupříkladu alespoň jedním kontaktem za rok. Van der Gaag navrhuje omezit známost pouze na takový případ, kdy je respondent schopen osobu kontaktovat do jednoho týdne, čímž se omezí odpovědi odkazující k institucionálním vztahům (např. kontakt na učitele u rodiče dítěte) a tedy na to, co nazývá „falešný sociální kapitál“ [van der Gaag 2005a: 133]. Domníváme se, že tento problém v českém prostředí není aktuální, protože, pokud je dodržena instrukce, pak podmínkou zaznamenání kontaktu je vzájemné tykání, u něž lze v naší kultuře očekávat, že odráží dostatečnou vzájemnou reciprocitu a intimitu alespoň na úrovni slabé vazby. Jinou možností by bylo zjišťování síly vazeb pomocí detail-

24 Jak navrhuje jeden z recenzentů stati, lze uvažovat i o zjišťování, kolik osob v dané profesi respondent zná. Z hlediska pravděpodobnosti mobilizace sociálního kapitálu je totiž rozdíl, zda známe jednoho nebo tři právníky.

25 Zde vidíme velký potenciál pro využití PG v analýze pracovní mobility a dosahování statusu. Dosavadní výzkum buď spoléhal na to, že síť respondenta je vlastně stejná, jako když hledal své první či poslední zaměstnání, což je podle nás nepřipustné zjednodušení, anebo používal verzi s úvodní otázkou časovanou na dobu před změnou (např. „Když jste hledal práci, znal jste...“). Rovněž analýzy vlivu sociálního kapitálu (v současnosti) na výši příjmu či jiné stratifikační výsledky [např. Lin, Fu, Hsung 2001] považujeme za tautologii: aktuální sociální síť je (také) výsledkem stratifikační pozice nikoliv její příčinou. Autor v současnosti vyvíjí měřítka sítě pro věk, než respondent začal pracovat a pro období před poslední změnou práce (viz [Šafr 2009]).

26 Vhodná se jeví jednoduchá škála pro měření síly vazby: 1. často (= alespoň jednou týdně), 2. občas (= více než jednou ročně ale méně než jednou týdně), 3. zřídka (= jednou ročně nebo méně často) [srovnej Granovetter 1973: 1371].

27 Otázka by mohla znít takto: „Jak blízký je váš vztah s touto osobou?“, se škálou odpovědí: „1. není vůbec blízký/letmá známost, 2. částečně blízký, 3. docela blízký, 4. velmi blízký“.

nější nabídky kategorií, např. spolupracovník, soused, blízký přítel, vzdálený příbuzný atd., tento přístup používají nejnovější výzkumy N. Lina [viz Lin, Fu, Chen 2008]. Přidat by bylo možno alespoň jednoduchou podotázku, zda se jedná o osobu, kterou známe na základě výkonu svého povolání (např. zákazník), případně takovéto kontakty v instrukci rovnou odfiltrovat. Zkrátka, nejde o to jen osobu v dané pozici „znát“, nýbrž mít s ní alespoň minimální reciproční vztah, který zakládá potenciál pro využití kontaktu jako specifického zdroje v jednání.

Sociologie zkoumá struktury sociálních vztahů, doposud však v českém prostředí egocentrické sítě, tedy informace o sociálním okruhu jedince, v centru pozornosti nebyly. Jako jeden z vhodných nástrojů, zejména pro analýzu odlišné dostupnosti sociálních zdrojů spjatých především se slabými vazbami (např. rozdíly mezi sociálními třídami či regionální diference), se nabízí představený poziční generátor a z něj odvozené indexy sociálního kapitálu.

Literatura

- Angelusz, R. R. Tardos. 2001. „Change and Stability in Social Network Resources: The Case of Hungary under Transformation.“ Pp. 297–323 in N. Lin, K. Cook, R. S. Burt (eds.). *Social capital: theory and research*. New York: Aldine De Gruyter.
- Burt, R. S. 2005. *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Erickson, B. H. 1996. „Culture, Class, and Connections.“ *American Journal of Sociology* 102 (1): 217–251.
- Erickson, B. H. 2004a. *A report on measuring the social capital in weak ties*. A report prepared for the Policy Advice Initiative, Ottawa, Canada. Toronto University, Department of Sociology.
- Erickson, B. H. 2004b. „The distribution of gendered social capital in Canada.“ Pp. 27–50 in H. Flap, H., B. Völker, B. (eds.). *Creation and returns of Social Capital*. London: Routledge.
- Granovetter, M. S. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380.
- Häuberer, J. 2008. „Social Capital as Resources in Social Networks – Introducing a Shortened Version of the Resource Generator.“ *Socioweb* 2008/6: 14–16.
- Jöreskog, K. G. 2003. *Factor Analysis by MINRES*. <http://www.ssicentral.com/lisrel/techdocs/minres.pdf> (cit. 13. 11. 2009).
- Laumann, E. O. 1966. *Prestige and association in an urban community; an analysis of an urban stratification system*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Lin, Nan. 2001. *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. New York: Cambridge University Press.
- Lin, N., M. Dumin. 1986. „Access to occupations through social ties.“ *Social Networks* 8: 365–385.
- Lin, N., B. Erickson (eds.). 2008. *Social Capital. An International Research Program*. Oxford / New York : Oxford University Press.
- Lin, N., Y. Fu, R. Hsung. 2001. „The Position Generator: Measurement Techniques for Investigations of Social Capital.“ Pp.57–84 in N. Lin, K. Cook, R.S. Burt (eds.). *Social capital: theory and research*. New York: Aldine De Gruyter.

- Lin, N. Y. Fu, Ch. Chen. 2008. *Structuring Social Capital: Social, Cultural and Institutional Dimensions*. Paper presented at the International Conference on Social Capital, May 28, 2008 at the Academia Sinica, Taiwan.
- Marsden, P. V. 1987. „Core Discussion Networks of Americans.“ *American Sociological Review* 52 (1): 122–131.
- Marsden, P. V., K. Campbell. 1984. „Measuring Tie Strength.“ *Social Forces* 63: 482–501.
- van der Gaag, M. P. J., Snijders, T. A. B. 2005. „The Resource Generator: measurement of individual social capital with concrete items.“ *Social Networks* 27:1–29.
- Šafr, J. 2008. „Status Homogeneity and Heterogeneity in Social Contacts.“ Pp. 55–66 in J. Šafr, J. Häuberer (eds.), M. Kolářová, K. Vojtíšková. *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic*. Sociologické studie/Sociological Studies 2008:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J. 2009. *Měření sociálního kapitálu v egocentrické síti pomocí pozičního generátoru. Porovnání s jinými technikami, pokus o mezinárodní srovnání a konstrukce odlišných měřítek zdrojů v síti*. Pracovní texty/Working Papers oddělení Studia sociální struktury No. 15. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. <http://www.soc-distance.wz.cz/publikace/wp15safr2009pozicnigenerator.pdf> (20. 12. 2009).
- Šafr, J., J. Häuberer. 2007. „Měření přemostujícího sociálního kapitálu: baterie PSK zjišťující odlišnosti v okruhu přátel.“ *Data a výzkum - SDA Info* 1(2): 85–108.
- Šafr, J., J. Häuberer 2008. „Subjektivní sociální distance k profesím: existují v české společnosti subjektivní třídní hranice?“ *Naše společnost* 6 (1): 28–38.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2006. *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření*. Sociologické studie/Sociological Studies 06:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- van der Gaag 2005a. „The Position Generator.“ Pp. 105–135 in M. Van der Gaag. *Measurement of individual social capital*. Groningen: Rijksuniversiteit.
- van der Gaag 2005b. „Network Measures.“ Pp. 79–101 in M. Van der Gaag. *Measurement of individual social capital*. Groningen: Rijksuniversiteit.
- van der Gaag, M., T. A. B., Snijders, H. D. Flap. 2010. „Position Generator measures and their relationship to other Social Capital measures.“ in N. Lin, B. Erickson (eds.). *Social capital: advances in research*. New York: Aldine De Gruyter. (v tisku).
- Völker, B., H. Flap. 1999. „Getting ahead in the GDR: social capital and status attainment under communism.“ *Acta Sociologica* 41: 17–34.

Příloha: Poziční generátor – znění baterie otázek české verze

PŘEDLOŽTE POMOCNOU KARTU Č. 1 „SEZNAM PROFESÍ“

- Ukažte Vám seznam profesí a povolání. U každé profese mi prosím řekněte, zda znáte někoho blízkého (tj. někoho, s kým si např. tykáte), kdo v takové pozici pracuje? Pokud znáte více takových lidí, uveďte toho, s kým se znáte nejdéle.
- Jak dlouho se s tímto člověkem znáte?
- Jaký je Váš vztah s tímto člověkem? Kódujte podle klíče: 1 = příbuzný, 2 = kamarád, 3 = známý
- Jakého je pohlaví?

	Ot. 1 ZNALOST		Ot. 2 DĚLKA ZNÁMOSTI ROKY VYPISUJTE	Ot. 3 VZTAH K DANĚMU ČLOVĚKU			Ot. 4 POHLAVÍ	
	ANO	NE		příbuz- ný	kama- rád	známý	MUŽ	ŽENA
1. Prodavač/ka v hypermarketu- supermarketu	①	②		①	②	③	①	②
2. Zdravotní sestra, ošetřovatel	①	②		①	②	③	①	②
3. Lékař/ka	①	②		①	②	③	①	②
4. Policista/ka	①	②		①	②	③	①	②
5. Truhlář/ka	①	②		①	②	③	①	②
6. Uklízečka / uklízeč	①	②		①	②	③	①	②
7. Nižší nebo mzdový/á účetní	①	②		①	②	③	①	②
8. Dělník/dělnice v továrně	①	②		①	②	③	①	②
9. Právník/právníčka, advokát/ka	①	②		①	②	③	①	②
10. Číšník/ servírka	①	②		①	②	③	①	②
11. Nekvalifikovaný stavební dělník/ dělnice	①	②		①	②	③	①	②
12. Majitel/ka nebo vedoucí obchodu	①	②		①	②	③	①	②
13. Automechanik/ automechanička	①	②		①	②	③	①	②
14. Sekretářka/ asistent	①	②		①	②	③	①	②
15. Řidič/ka nákladního auta	①	②		①	②	③	①	②
16. Ředitel/ka velkého podniku	①	②		①	②	③	①	②
17. Učitel/ka ZDŠ	①	②		①	②	③	①	②
18. Programátor/ka / IT specialista/tka	①	②		①	②	③	①	②